
Eva Koudelková

LIDOVÉ POVĚSTI Z ÚSTECKOORLICKA

Pověst je jedním z útvarů lidové slovesnosti, která existovala už dávno předtím, než se začaly psát a tisknout knihy. Už tehdy se zpívaly písně, děti si hrály hry, vyprávěly se pohádky, pověsti a anekdoty, určité situace byly komentovány v pořekadlech a příslovích. Lidová slovesnost tak člověka provázela celý rok, po celý jeho život. Ještě před sto lety, a v některých oblastech i později, se lidé na venkově scházeli o přástkách, při draní peří i při jiných příležitostech a vyprávěli si zajímavé historky. Dnes už téměř upadly v zapomenutí, protože je nahradily jiné zábavy, knížky, noviny, rozhlas, televize, video, počítače. Ty příběhy sice vymizely z paměti lidí, ale naštěstí byly zapsány, a tím uchovány do dnešní doby.

Již bylo řečeno, že lidová slovesnost má několik druhů. Pověst spolu s pohádkami patří do stejné skupiny – mezi vyprávění. Zatímco však pohádky se odehrávají kdysi dávno za sedmero horami a sedmero řekami, pověst je spjata s určitým místem nebo určitou dobou, mnohdy s obojím. Nadarmo se neříká, že pověst je napůl pravda a napůl smyšlenka. Co mají pohádky a pověsti společné, jsou nadpřirozené bytosti, vodníci, ohniví mužičci, víly, čerti, hejkalové, čarodějnice, skřítkové a další a další. A potom také různá kouzla a čáry, divotvorné předměty, tajemné síly a nejfantastičtější jevy a úkazy.

Pokud jde o způsob vyprávění, pohádky mají zajímavý a bohatý děj, který výrazně graduje a s rostoucí obtížností překážek, jež musí hlavní hrdina překonat, nabývá na dramatickosti. Hlavní dějová linie má množství odboček, příběh je vyprávěn květnatým jazykem. Pověsti bývají stručnější, jednodušší, mívají jedinou zápletku, jazyk nemají tak vyšperkovaný jako pohádky. Často spíše připomínají běžné sdělení, vždyť pověst je od původu ústní zpráva o skutečné události, něčím vzrušující a mimořádné.

V jednom však pověsti nad pohádky vynikají. Jsou rozmanitější, pestřejší, je jich daleko větší množství než pohádek. Jsou originálnější, vždyť pohádky jsou jenom příběhy, které známe odjinud a které se s malými obměnami opakují. Proto existuje tolik variant příběhu třeba o Šípkové Růžence, o Jenškově a Mařence, o Popelce atd. Pověsti na těchto tzv. migrujících motivech a syžetech tolik závislé nejsou, mnohé z nich jsou úzce spjaty s místem svého vzniku, a nemají jiné obdoby. A tak zatímco třeba pověst o spícím vojsku v lese Dráby u Vysokého Mýta je jen obměnou mezinárodně známého motivu o spícím vojsku v hoře, např. pověsti o původu jmen Řičky, Hnátnice nebo Lanškroun jsou těsně spjaty s Ústeckoorlickem.

U lidové pověsti se dá jen stěží hovořit o ustálené formě, a vůbec o typických znacích, jež jsou charakteristické právě pro pohádku (typické postavy, časová a lokální nejasnost, ustálená kompozice včetně úvodních a závěrečných formulí aj.). Pověst je daleko volnější a méně kodifikovaná než pohádka, přesto lze v její struktuře jistě nosné prvky nalézt. Na prvním místě je to určité napětí mezi expozicí a pointou, jehož projevem je gradace děje. Často je celý děj postaven na vysvětlení problému navozeného expozicí, důležitým stavebním prvkem je tedy princip očekávání.

Již jsme zmínili absenci vstupních a závěrečných formulí, přesto lze i v pověsti nalézt ustálená místa v textu, jež lze považovat za stereotypy. Většinou jsou spojena s tím, co je v pověsti nejčastěji zdůrazňováno, a to je její hodnověrnost, nikoliv však ve smyslu odkazu na konkrétní historickou realitu. Přesné datování je lidové pověsti cizí, pokud časově rámuje, tak schematicky: „za pruské vojny“, „asi před sto lety“, anebo ještě spíše příslušné období lokalizuje s odkazem na konkrétní lidskou zkušenost: „když jsem byla malá“, „když byl ještě všude kolem les“, „když ještě nejezdila auta“ atd. Přitom není důležité, jsou-li tato fakta pravdivá, stačí, jsou-li v daném prostředí jako pravdivá chápána. To se utvrzovalo úslovími, jimiž lidové vyprávěči verifikovali příběhy svých vyprávění. Jedná se o výroky typu: „říkala mi to moje babička na smrtelné posteli“, „říkalo se, že“ a tak dále.

Dalším výrazným znakem pověsti jako žánru je určitá didaktičnost, etické poselství, jež je v ní obsaženo. Jeho vyznění však velmi často není tak jednoznačné jako u pohádky. Přestože mravně vyhocená polarita dobra a zla bývá evidentní, v pověsti často prohrává nebo umírá i dobrý a spravedlivý, zatímco zlo vítězí. V této souvislosti se u pověsti hovoří o tzv. negativní mravní výzvě.

Posledním specifickým znakem pověstí je objektivnost sdělení. Vypravěč jako by nebyl zainteresovaný na příběhu, nahlíží ho zvenčí, z odstupu, což však už neplatí pro démonologické pověsti, kterým se také říká pověrečné povídky. Ty vyprávějí o střeťnutých lóvčeka s nadpřirozenými silami, a jejich subjektivnější, emocionálnější styl je přibližuje k pohádkám.

Aby bylo možno s pověstmi pracovat, je třeba je nějakým způsobem utřídít. Právě klasifikace pověstí je však předmětem dlouhodobých sporů. Důvodem není jen heterogenost, a tím určitá nevyhraněnost pověstí. Dalším problémem je fakt, že zatímco folkloristé analyzují ústní podání, literární vědci pracují s písemnou podobou pověstí, v níž došlo k mnohým změnám, posunům. Je však zcela přirozené, že se od sebe, a mnohdy velmi výrazně, odlišují i jednotlivá ústní podání, protože každý vypravěč, každá vypravěčská situace vytvářejí neopakovatelné dílo. Ze všech těchto důvodů se literární věda i folkloristika shodly na třídění pověstí podle jejich tematiky. Rozdělit je striktně na přesně vymezené skupiny však není možné, protože dochází k vzájemným přesahům, prolínání třídících kritérií, míšení žánrů, a tak se dá bez nadsázky říci, že čistě vyhraněný pověstový typ neexistuje.

Nejnovější model pověstových žánrů byl u nás vytvořen před čtvrt stoletím v souvislosti s vypracováním národopisného svazku Československé vlastivědy (viz přehled požitě literatury). Tehdy byl dán popud k tomu, aby došlo k rozčlenění v zásadě na pověsti místní a pověsti historické s řadou žánrových typů a variant. K nim někteří vědci přiřazují ještě tzv. pověrečné povídky a povídky ze života, jejichž jádro tvoří vyprávění skutečné příhody, kterou vypravěč buď sám prožil, nebo byl jejím očitým svědkem. Již zmiňovaná Československá vlastivěda tato vyprávění považuje za samostatný druh.

Pokusme se nyní v intencích této klasifikace zkoumat pověsti Ústeckoorlicka, které pro nás svým vymezením splývá se stávajícím okresem Ústí nad Orlicí. Přehled pověstí bude, vzhledem k jejich obrovskému množství (téměř 900), pouze výběrový, v neposlední řadě je třeba upozornit na skutečnost, že se týká pouze pověstí psaných česky. Další stovky pověstí, zapsaných německy, tedy zůstávají stranou, i když naprostá většina témat se u obou zemských národností shodovala. Je to logické, vždyť Češi i Němci žili po staletí těsně vedle sebe,

v jedné vesnici, v jednom městě. Přesto by bylo velmi zajímavé právě ona česká a německá zpracování téže látky porovnat. To však už je úkol na samostatnou studii.

Místní pověsti se vztahují ke konkrétním místům kraje nebo k jejich jednotlivým objektům (kostel, strom, skála, jeskyně aj.), a mají úzce regionální ráz. Mezi nimi jsou velmi časté *pověsti etymologické*, které po svém, bez ohledu na vědeckou etymologii, vykládají názvy míst, nejen obcí, ale i úzkých lokálních objektů. Lidé, ve snaze tato vlastní jména vysvětlit, je většinou spojovali podle vnějších podobností s rozličnými osobami, s jejich činnostmi či s příběhy, jež se jim mohly přihodit. Tak třeba vrch u vesnice Knapovec se podle lidové etymologie jmenuje Hladný, protože kdysi na něm stával kopec, který se při velké mši, když v něm bylo hodně lidí, propadl do země, a všichni uvnitř pomřeli hladu; obec Hnátnice má své pojmenování podle hnátů, kostí, které se po jakési velké bitvě našly na její půdě a byly tu zakopány; osada Rviště nese jméno podle toho, že v ní bydleli obávaní rváči; Říčky byly pojmenovány podle stromů, sliv neboli říček, které byly zasazeny na místě souboje správce panského dvora a jeho pána. V pověstech najdeme také lidovou etymologii pojmenování užších lokalit – strže Křestná díra u Lhotky, Žižkovy stezky u Skuhrova, studánky Čechačky pod Okrouhlicí, louky Na Volavkách u Přivrátu, lesíku Špitálku u Rviště, stráně Kobylce u Čermné, kopce Baby u Petrovic, Cikánské tůně u Valteřic, vozové cesty zvané Husí krk u Žichlíčku, pole Na Polákovém u Výprachtic a mnohých dalších.

Etiologické pověsti vysvětlují vznik a původ různých staveb nebo přírodních jevů. Sem patří například narace o Horákově kapli v Dolní Dobrouči, kterou údajně nechal postavit jakýsi Bernard Dušek zvaný Horák; o ruském kříži u Dolní Dobrouče, jenž byl postaven na místě, kde zemřeli hladem ruští vojáci při tažení do Francie; o kamenech na lanšperské Baště, prý pozůstatcích čertova mostu mezi hrady Lanšperkem a Žampachem; o kapli sv. Kateřiny v České Třebové, kde místo její stavby označila sama sv. Kateřina; o kříži za školou v Čermné, který byl postaven na místě, kde se za protireformace páliily knihy; o vzniku studánky Coufalky v Lukavici, vytrysklé za časté klení jednoho souseda; o Žižkově kameni v Dolní Dobrouči, postaveném na památku Žižkova odpočinku a mnohé jiné. Mezi těmito pověstmi vynikají ty, které jsou spojeny s postavou čerta, a v naprosté většině se v nich jedná o zpracování putovních motivů. V dávných dobách bylo časté, že lidová představivost si nápadně přírodní útvary (divoké scenérie, křivolaké skály, osamělé balvany, rozervané rokle) spojovala s působením ďábla. Z celkového počtu 78 etiologických pověstí z Ústeckoorlicka jich dvanáct má s čerty souvislost.

Také budování místních objektů přitahovalo rozmanité putovní motivy a látky. Jeden z nejrozšířenějších je o stavbě, většinou církevní, která se původně stavěla jinde, než chtěla vyšší moc. Proto se dílo působením tajemných sil vždycky v noci zbořilo, případně byl ještě před započetím stavby přemístěn stavební materiál. Tento motiv se vztahuje k stavbě kostelíka v Knapovci, kostela v Bystřeci a kostela ve Srubech.

Četnou skupinu pověstí (73) tvoří ty, jež se vztahují k osudům přírodních i umělých objektů, případně jejich vlastníků. Sem patří vyprávění o hradní studni na Vranově, vyprávění o Suchém vrchu, o dubech při cestě z Českých Libchav do Chocně, o korytu dávno zapomenutého potoka v Žichlíčku, o tůni v Tiché Orlici nedaleko Jablonného, o litické hradní skále, o zvláštlostech

rotundy sv. Kateřiny v České Třebové, o lípě v Kunvaldu, o dubu mezi Čermnou a Bystřecem, o kunžvaldském klášteře, o lípě u kostela ve Výprachticích, o událostech na usedlosti Orlík v Sudislavi nad Orlicí, o osudech Leškovy studánky v Německém lese u Říček, o kopci Jelenice u České Třebové a jiné.

Mezi místními pověstmi, kde se určitým objektům přisuzuje zvláštní význam nebo kouzelná moc, se nejvíce uplatňovala imaginativnost prostých lidí. Sem patří pověsti o zmizelých městech a hradech, o bezedných studánkách a studních (Husa v choceňské hradní studni, Bezedné jezírko u Žichlíčku), o jezerech, z nichž povstávají bouře, vichry, průtrže, krupobití (o bezedném jezeře na Hůrce u Rviště; o Adamově jezeře u Kunčic). Velké množství pověstí jsou proroctví, která lidem poskytovala útěchu v dobách pohrom, obzvláště válečných. Tato proroctví se většinou zase vztahují k lokálním objektům, a v námi sledovaném prostoru jich je 18, i když některé jsou jen varianty téže látky. Z nich nejzajímavější je o Zelené mýdě při cestě do Lanškrouna, která je hranicí, na níž se zastaví hrůzy budoucí války; o kůlně statku, k němuž patří Růžový palouček, v níž bude uzavřen věčný mír; o vodní jeskyni na Hazlberku u Lanškrouna, která se ve zlých časech otevře a vydá lidem zbraně a poklady na záchranu; o krvavé bitvě u Lanškrouna, po níž se v Žichlíčku sejdou králové český, německý a maďarský a uzavřou věčný mír; o Klokočkově studánce v Přivratu, která lidem poskytne útočiště, až bude nejhůře; a vůbec nejslavnější je proroctví o záchraně mezi Orlicemi: při veliké vojně, která nastane v Čechách, se v kraji mezi Divokou a Tichou Orlicí neublíží ani slepici, kraj mezi oběma řekami válečných hrůz uchráněn. Zpracování tohoto motivu má několik variant, v některých z nich je prostor záchranu vymezen nejen dvěma Orlicemi, ale také třemi Trojicemi, čímž jsou míněny chrámy Nejsvětější Trojice v Rychnově, v Šachově a ve Vysokém Mýtě.

K místním pověstem náleží *pověsti o pokladech*, jež se přimykají k starým stavbám – hradům, tvrzím, klášterům, bohatým statkům, případně k osamělým kopcům. Nad místy uložení těchto pokladů hoří někdy modravý plamínek, který v určitých mimořádných ročních dobách (svatojánská noc, noc po Velkém pátku) místo ukrytého pokladu označoval, jinde v těch místech rostlo zlaté kapradí. K pokladům bylo možno se dostat také při čtení pašijí o Květné neděli a o Velkém pátku. Poklady hlídali strážní duchové, kteří na sebe brali různé podoby. Získat takový poklad nebylo snadné, sloužily k tomu různé rituály a platila důležitá zásada, že při dobývání pokladu se nesmělo promluvit. Pověsti o pokladech se vztahují k hradům Lanšperk, Vranov, Hlavačov, Zítkov, Litice, k Zlatému vrchu u Horního Houžovce, k několika místům v okolí Říček, k rychtářovu lesu u Lanškrouna, k lesu Tiscím u Bystřece, k Tvarožným jámám na jižním svahu Králického Sněžníku atd. Těchto pověstí je velké množství, motiv ukrytých pokladů patří k nejrozšířenějším vůbec.

Méně časté jsou *pověsti o zakopaných zvonech*, jež k pověstem o pokladech tematicky patří. Motiv zvonů, jež se při pokusu o jejich vyzvednutí propadnou, je blízký obecně představe o pokladech vůbec. Ty se rovněž často během manipulace propadnou hlouběji, a stanou se nedostupnými. V naší oblasti jsou pověsti o zakopaných zvonech spojeny s polem u studánky nad Lipovcem a s paloukem u Horákovy kaple v Dolní Dobrouči. Další pověsti vyprávějí o osudech zvonů, neboť zvony v obecném povědomí platily vždy za něco posvátného, proto se okolo nich děly mimořádné věci (O zvonu Svatém Prokopu v Dlouhé Třebové, O zvonu Starém. v Petrovicích, o výměně choceňského a srubského

zvonu, a asi nejznámější pověst o zvonech, nazvaná Jan za chrta dán, vyprávějíci o tom, jak pán na údajném hradu Cuclavi u Brandýsa nad Orlicí prodal svého sluhu za chrta, a po letech nalezený zvon o tom vyprávěl.

Historické pověsti ve své podstatě zachycují významné dějinné události, většinou lokálního rázu, nebo se vážou k určitým reálným postavám. Pověst však není dějepisné pojednání, ani pověstové cykly nelze chápat jako kroniku. Lidová paměť si vybírala, co ve svých pověstech zaznamená a uchová. Tento osobitý výběr fakt a událostí byl ovlivněn tím, co v daném prostředí emotivně působilo, a čemu proto lidové vyprávěči věnovali pozornost. Historické určení těchto pověstí je proto velmi diskutabilní. Vůbec totiž nejde o historickou pravdivost v pravém slova smyslu – co je nejdůležitější, je subjektivní pocit pravdivosti. Nejedná se o to, jsou-li uváděná fakta pravdivá, podstatné je, aby byla jako pravdivá chápána.

Historické pověsti netvoří příliš rozsáhlý soubor, je jich kolem třiceti, a spadají sem látky o válkách: o třicetileté (O Švédech ve Rvišti, O památné hrušce v Německých Libchavách, O podzemní chodbě v Lanškrouně, O Švédech v Ostrově, O posledním muži v Rudolticích, O Šebrlově kapli v Albrechticích, Jak lípy zachránily Choceň atd.), o sedmileté (O sedmileté válce v Řetově, O generálu Laudonovi v Laudonu) a o prusko-rakouské v r. 1866 (O Prajzích v Říčkách, O válce v šestašedesátém roce v obci Kozínoha u Lanškrouna, a Pstruzi pro Benedeka o pobytu generála Benedeka ve Vysokém Mýtě). Další se týkají jiných událostí pro obyvatelstvo významných, ať už to byly nemoci (O moru na Ústeckoorlicku, Mor v Údolí u Nekoře), náboženská problematika (O česko-bratrském kostele v Horních Heřmanicích, Z dob protireformace o proměnách víry v Říčkách a Brandýse nad Orlicí), revoluce roku 1848 (O národních gardách v roce 1848), hrdelní právo (O popravišti a hrdelním právu v Třebovicích). Některé z nich pojednávají o významných osobnostech (J. A. Komenský a již zmíněný generálové Laudon a Benedek).

Jako žánrový typ do této skupiny patří *pověsti antifeudální*, jež se v lidové tradici řadí k nejvýznamnějším. V různých tematických cyklech vyprávějí o rozmařilosti pánů, o krutém zacházení s poddanými, o násilném odvádění poddanských dětí na službu do dvora, na vojnu atd. Žánrovým podtypem jsou *pověsti o zlých pánech*, s nimiž si lidová spravedlnost vypořádává účty posmrtným trestem, protože nebylo možné je potrestat za života. Ze všech pověstí tohoto typu jmenujme aspoň cyklus vyprávění o zlém lanškrounském vrchním Riederovi, jehož duše za všechny zlé skutky, kterých se dopustil na poddaných lanškrounského panství, neměla po smrti pokoj. Jeho duch začal hned po smrti strašit – zářil a poletoval po stromech, svítil děsivě očima a vyl, objížděl ve strašidelném kočáře panství, zjevoval se poddaným a děsil je, byl hned tady a hned jinde. Aby od něho měli lidé pokoj, požádali kněze, aby ho zažehnal, kněz však nestačil. Proto bylo zapotřebí zavolat zaklínače. Ten donutil ducha vlézt do lahvičky, již odnesl do Krkonoš a vysoko v horách, obtěžkanou velkým kamenem, hodil do horské tůně. Jiná verze vypráví o dokonale čistém knězi, který ducha zavřel do torby vysloužilého vojáka a zanesl na Zakletý vrch ve Štýrsku, kde musí duch až do svého vysvobození řezat pilou kameny. Jiné varianty pověsti vyprávějí, že Riederova ducha mohla zachránit jen jeho ctnostná a nábožná paní, kdyby ve své hedvábné svatební zástěrce kámen po kameni odnášela celý zámek, který nechal Rieder za nelidských podmínek postavit lanškrounskými poddanými.

Podobné motivy najdeme i v cyklu pověstí o lanškrounském hejtmanu Křištofu Kašparovi de Suenne, zvaném mezi lidmi Dešvenda.

Pověsti erbovní či heraldické, vysvětlující způsob získání erbu nebo šlechtického titulu, už patří mezi pomezní typy. Sama jejich tematika naznačuje, že nejde o slovesný útvar lidový, avšak některé náměty do lidové tradice pronikly většinou z kronik nebo zábavných kalendářů. V našem souboru na.ezneme pověsti o znaku a pečeti České Třebové, o znaku Žamberka, pokud jde o rodové znaky, jsou tu pověsti o erbu hrabí a erbu pánů z Bubna a Litic.

Pověsti o lidech jsou početným zastoupením dosti výraznou skupinou. Hraničí velmi těsně s již zmiňovanými povídkami ze života, jejichž obsah tvoří vyprávění skutečné příhody, kterou vypravěč buď sám prožil, nebo byl jejím očitým svědkem. Pověsti o lidech z těchto vzpomínkových vyprávění vycházejí, chybí v nich však už ona těsná vazba na očitého svědka, obsahují již pouze ustálené látky. Z nich nejčastější jsou pověsti o lidech s výjimečnými vlastnostmi (O silném Hejkrlikovi, O chytré stařence, O lakomém otci, O páleném kostelníkovi, O siláku Koupovi, Karažihovej, Kyrysník kontra Benoni aj.), o lidských povoláních (O formanech, O loupežníku Habašínovi, Padělatelé peněz, O nešťastném dodavateli, O učiteli Rozmanitovi, O podomním obchodníkovi, Ledříčkovu loupežnictví a kterak skončilo aj.), o zvláštních osudech (neštěstí, vraždy, sebevraždy, události v rodině aj. – např. O zahrabané cikánce, O smrti z leknutí, O zdánlivě mrtvém, Žárlivý nevěrný, Šestinedělka, Jak cikánka na své svatbě ovdověla aj.), nebo pověsti o lidských sídlištích a kolektivech (historky o hádkách nebo škádlení mezi sousedními městy nebo vesnicemi – např. O helvíkovských žabařích, O slavení Abrahamovin, O sv. Gothardu, lukovském patronovi aj.).

Obecně nejrozsáhlejší skupinou lidových vyprávění jsou *pověrečné povídky*, a platí to i pro náš soubor, kde tvoří z celkového počtu skoro polovinu. Již jsme se zmiňovali o tom, že folkloristy nebývají mezi pověsti řazeny. Je to odůvodňováno fantastičností těchto podání, která odporuje jedné z hlavních zásad pověsti jako žánru – věrohodnosti. V našem přehledu jsou uvedeny z několika důvodů: základem těchto podání je jakási fantastická interpretace a motivace reálných fakt a jejich vztahů, jež působily jako záhada. Jejich podstatou je vyprávění o střetnutí člověka s nadpřirozenem – hrdina narazil na neobvyklý úkaz, který si neuměl vysvětlit, a proto ho přičítal nadpřirozeným silám. S tím souvisí způsob tradování pověrečných povídek mezi lidmi, ti opravdu věřili, že spícího člověka v noci tlačí mūra, že čarodějnice může očarovat krávu, aby přestala dávat mléko, že se člověk, který se provinil, může po smrti za trest zjevovat a strašit. To svědčí spíše pro zařazení pověrečných povídek mezi pověsti, stejně jako příznačná lokální zakotvenost těchto vyprávění.

Pověrečné povídky se dají rozčlenit na dvě skupiny: o lidech nadaných nadpřirozenou mocí a o démonech, tedy bytostech, které už nejsou z tohoto světa. První skupina úzce souvisí se skupinou pověstí o lidech, ale zatímco tam se dají skutky postav vysvětlit ještě přirozenou cestou, zde už to nejde. Četná jsou vyprávění spojená s čarodějnictvím, což byla jakási lidová obdoba magie. Schopnost čarovat byla přisuzována zvláště ženám, takové čarodějnice škodily lidem nebo dobytku, uměly přičarovat máslo, podojit krávu na dálku, způsobit, aby kráva nedojila, přimrazit člověka, způsobit, aby onemocněl. Podle lidových vyprávění mívaly čarodějnice o filipopakubské noci (mezi 30. dubnem a 1. květnem) své srazy, kam létaly za pomoci košťat, natřených kouzelnou masťou. Aby

koště dobře letělo, bylo při natírání třeba vyslovit kouzelnou formulku (obecně „Leť a nezavad“, v jedné z moravských verzí čarodějnice volá: „Ponad hory ponad břehy až na Plešivé hůry!“). Proti čarodějnictví bylo možno se chránit, ovšem byl to velmi složitý rituál, který nemohl podniknout jen tak někdo. Lidé, kteří to dokázali, byli velmi váženi, a mnohdy přijížděli z velkých dálek, protože jich bylo málo.

Čarodějnice v našem souboru nejsou nijak výjimečné, dokážou všechno, co již bylo zmíněno, ojedinělý je motiv cikánky, která ze msty přemístila vodní pramen ze strany k Přívratu na druhý svah Jelenice, tedy k Parníku (O Tomšově /Hýblově/ Šimonově studni) nebo látka o čarodějnické vesnici, která stávala na místě vysokého stromu pod zámeckým vrchem v Lanškrouně (O čarodějnické vesnici). V souvislosti s čarodějnicemi stojí ještě za zmínku, že jedním z míst, kde se o filipojakubské noci shromažďovaly, byl vrch Šibeník mezi Celným a Mladkovem.

Oproti obecnému povědomí náš soubor obsahuje poměrně velké množství pověstí o mužích–čarodějích. Knížka *Labyrintem tajemna* (viz uvedené prameny) cituje Juése Micheleta, podle něhož připadalo na jednoho čaroděje deset tisíc čarodějnic. U nás tento nepoměr není zdaleka tak výrazný. Naši muži–čarodějové uměli roztodivné kousky: sedlák z Říček např. dokázal zavést mračna nad les, aby zachránil úrodu (O zavádění nebo převádění mračen), lanškrounský kat si zase před každou popravou zavdával z tajemné lahvičky, aby byl před nepřijemným úředním výkonem dosti otrlý (O posledním lanškrounském katu), mlynář z němčického mlýna u Litomyšle na sebe dokázal brát rozličné podoby (O němčickém mlynáři); nespravedlivě odsouzený cikán prokrel město (Proč v Chocni nejsou koňské trhy).

Jedna z častých otázek, kterou si lidé odjakživa kladli, se týkala toho, co bude po smrti. Smrt člověka fascinovala, a v souvislosti s ní si konstruoval množství historek, mezi nimiž vynikají ty, které vyprávějí o návratech mrtvých, kterým se říkalo revenanti. Lidé věřili, že duše mrtvých se za určitých podmínek vracejí na svět, přičemž jsou většinou vázány k místům svého pozemského života. Tento mrtvý mohl živým jak škodit, tak pomáhat, mezi revenanty lze řadit velké množství přízraků – upíry, bílé paní, potrestané pány, ohnivé a bezhlavé muže, bludičky atd. Motiv návratu mrtvého je častý nejen v lidových pověstech, ale i v literatuře, a těžko říci, kde se objevil poprvé, zda tedy přešel z literatury do folkloru či naopak.

V Žamberku a okolí řádl upír Micohlav, kterého potkal osud všech upírů – aby přestal škodit, bylo nutno mu oddělit hlavu od těla. V Říčkách, v Lanškrouně, v Dlouhé Třebové a v Kozlově se zase vyskytovala múra, která ztělesňovala těžké spaní, nespavost, noční dušení; múra se často s upírem zaměňuje, ale je to omyl – upír je zemřelý člověk, který vstává z hrobu, múra je žijící osoba, jež se do své démonické podoby proměňuje jen v noci. Zjevení bílé paní je na našem území nejčastěji spojováno s rodem pánů z Rožmberka, objevuje se však i jinde, nejvíce v noci. Její dlouhé bílé šaty mají souvislost s pohanstvím, kdy bílý oděv byl znamením smutku, v souvislosti s pronikajícím křesťanstvím se později Bílá paní směšovala s Černou paní. Bílá paní se v našem regionu zjevovala u studánky na Podskalí (Bílá paní na Podskalí) a také v Mladkově (Bílá paní se žlutou jehlicí). O potrestaných pánech Riederovi a Dešvendovi jsme se již zmiňovali v části věnované historickým pověstem, zmiňme v této souvislosti ještě zlého hraběte z Králík (Králícký zlý hrabě). Pověstí o potrestaných lakomcích,

případně jinak se provinivších lidech, kteří se po smrti zjevují v různých podobách, je nepřeborné množství – světýlkům neboli bludičkám je potřeba poděkovat za svícení, pak jsou většinou vysvobozeny. Bludičky byly modravé nebo nazelenalé barvy a ukazovaly se obvykle ve větším počtu, přičemž svítily mihotavě, některé mizely, jiné se objevovaly. Tento úkaz byl pro lidi natolik záhadný, že si jeho existenci museli nějak vysvětlit. Obvyklým vysvětlením bylo, že jsou to duše nekřtěňátek, které po smrti nemají klid. Podobně tomu je s ohnivými muži, ti však pykají za to, že se za života dopustili něčeho zlého. Proto byli zakleti v ohnivě muže a čekali na vysvobození, které jim mohl poskytnout náhodný noční chodec. Často to byla již zmíněná forma děků za posvícení, druhým běžným způsobem, jak se dalo ohnivci pomoci bylo, že se na místě, kde se objevoval, nechal postavit kříž nebo sloup s obrázkem nějakého světce. Ohnivými muži se často stávali sedláci, kteří za života chtěli zmenšit sousedův pozemek, a proto posouvali mezník. Po smrti s tímto mezníkem museli chodit a neustále klást otázku: „Kam dát ten mezník?“ Pokud jim někdo dokázal odpovědět: „Dej ho tam, kdes ho vzal“, byli zachráněni.

Zmíňme teď některá vyprávění o revenantech, která jsou v našem souboru ojedinělá. Je to například pověst o tom, jak sousedku Frimlovou z České Třebové požádala neznámá mrtvá, aby za ni dala sloužit mši (O vyžádané mši); v naraci Co je po smrti se zemřelá děvečka z Říček podle dohody zjevila v podobě holuba své přítelkyni; zemřelá dcera z Říček prosí svou matku, aby pro ni tolik neplakala v podání s názvem Za mrtvým se nemá příliš naříkat; třešňovskému sedláku Janišovi se zjevil dávno mrtvý otec, sedl si na korbu jeho vozu a brzdil jízdu (O podivném zjevení); za dívkou z Albrechtic docházeli mrtvý nápadník, když to zjistila, stálo ji to život; na dvoře jednoho statku v Sázavě našli zakopanou lidskou paži, dle rady čarodějnice ji nechali na hnojišti a přišla si pro ni černá bezruká postava (O očarované ruce); chlapec z Čermné šel do Bystřece na bál a potkal ducha právě zemřelé dívky (O dívčím duchu).

Nejfrekventovanější a nejdůležitější démonickou bytostí našich pověstí je vodník, neomezený pán rybníků, řek a říček. Jak vypadal, je dostatečně známo z obrovského množství pohádek, pověstí, ale i ilustrací. Dokázal se proměňovat do lidské nebo zvířecí podoby, mohl se z něj stát i neživý předmět, jedině, čím se nedokázal stát, byla holubice. Jeho vztah k lidem byl rozporuplný – škodil jim, ale také je třeba jen škádlil a prováděl jim různá šibalství, dokázal však také pomoci. Vodnických vyprávění jsou v našem souboru desítky, stejně jako podání o čertech, druhé nejčastější nadpřirozené bytosti, přejdeme tedy k démonům méně obvyklým.

K nim patří sotci, hospodářčkové, diblíci, tedy skřítkové, kteří chránili domovy, ale pokud se jim ublížilo, mohli i škodit. Pověsti o těchto bytostkách se vztahují k Celnému, k Řetůvce a k Řetové.

V českém prostředí ojedinělá jsou vyprávění o divoké honbě, která jsou však velmi častá v německém prostředí a v pověstech Němců žijících na našem území. Takzvaná divoká honba nebo také štvaní je látka pojednávající o divokém lovcí, který mohl být démonickou bytostí, v pekle zrozenou a z pekla přicházející. Podle jiných verzí to zase byl zakletý člověk pykající za své viny. Divocí lovci žili v hlubokých lesích a v noci provozovali honby a lovy na zvěř. Za jejich cesty krajinou je doprovázela smečka zlých duchů a strašidel v podobě ohnivých sudů, velkých černých psů, nejčastěji však malých, leč nesmírně zlých psíků, kterým se říkalo štváňata. Sedm pověstí s touto tematikou svědčí o těsném

sousedství Čechů a Němců v naší oblasti; již jsme zmiňovali, že oba tyto národy se vzájemně ovlivňovaly, doplňovaly a propustovaly, i přes usilovnou snahu se odlišit, identifikovat, specifikovat. Vyprávění o divoké honbě se vztahují k Dolní Dobroučci, České Třebové, Říčkám, Lanškrounu a Liticím.

V našem výčtu by neměly chybět víly, diví muži, celá skupina démonických zvířat a magických rostlin. Vyprávění o nich se však svými náměty nijak nevymykají běžným souborům pověstí z jiných oblastí naší republiky, nedokládají tedy nijak svébytnost oblasti naší.

Jistě nebude bez zajímavosti vědět, kde lze všechny uvedené pověsti nalézt. Zůstává stále smutnou skutečností, že soubory regionálních pověstí jsou jen velmi těžko dostupné. Doba jejich horečného vycházení už dávno uplynula, obecně šlo ve dvou vlnách, v poslední třetině 19. století a potom na začátku dvacátých let století 20., tedy brzy po vzniku Československé republiky. Z těch dob pochází většina souborů, které jsou však pro své stáří jen velmi těžko dosažitelné. V komplexu je už nemají ani okresní knihovny, spíše je nutno při cestě za těmito pověstmi knihovny kombinovat, vydat se do Vědecké knihovny v Hradci Králové, případně do Národní knihovny v Praze, mnohé soubory lze také objevit ve Státní pedagogické knihovně J. A. Komenského v Praze, jejíž součástí je Sukova knihovna, zaměřená na shromažďování literatury pro děti a mládež, do níž, trochu diskutabilně, bývají pověsti včleňovány.

V regionech se sporadicky objevují snahy po reedicích těchto knih, v naší oblasti je z těchto počínů nejvýznamnější vydání sbírky Na besedě od Václava Zdeňka Hackenschmieda. Někde soubory pověstí vycházejí v nových, komentovaných zpracováních, pokud jde o Ústeckoorlicko, lze za ně děkovat obzvláště dvěma autorům – Petru Bočkovi a Josefu Tráškovu a také nakladatelství OFTIS. Pečlivý soupis českých pověstí Ústeckoorlicka vyhotovila moje diplomantka Markéta Piňosová z Lanškrouna, je to však pouze diplomová práce, která nevyšla tiskem. Většina pověstí tak bohužel stále zůstává nedostupná. Pro zájemce, kteří by si je chtěli vyhledat, je v závěru uveden přehled relativně nejdosazitelnějších knih.

A ještě něco: od pověstí se nedá čekat, že věrně vylíčí události, vypíší data a jména. Už jsme zmínili, že to nejsou ani kroniky, ani dějepisná pojednání. Jejich smysl je v něčem jiném – jsou pamětí národa o vlastní minulosti, a proto je velmi důležité, co a jak o ní vypovídají. Vedle toho mají i své kouzlo, a to spočívá v tom, s jakou láskou a nadšením vyprávějí o kraji i o zemi, kde žijeme.

Nejdostupnější soubory, v nichž lze nalézt pověsti z Ústeckoorlicka

(Uvádíme pouze ty, v nichž jsou alespoň tři pověsti z tohoto regionu, jejichž přibližný počet v knize uvádíme na konci hesla mezi lomítky)

- BERAN, M., PECHÁČEK, J.: Dobroučské obrázky. Ústí nad Orlicí, OFTIS 1996.
/16/
BLÁŽEK, A.: Pověsti a obrázky z chrudimského kraje. Řada IV. Chrudim 1920.
/3/
BOČEK, P.: Panoptikum strašidel a tajemných míst Lanškrounska. Lanškroun, Městské muzeum 1998. Kniha není běžným pověstovým souborem, je rozdělena do dvou částí: Strašidla Lanškrounska a Tajemná místa Lanškrounska. Hesla
-

obsahují obecnou charakteristiku a soupis pověstí, v knize je rozsáhlý přehled použité literatury.

BOČEK, P.: Lanškrounské pověsti. Lanškroun, Městské muzeum 1997. Kniha má opět dvě části. První přináší informace o sběratelích a zpracovatelích lanškrounských pověstí a seznam publikací obsahujících pověsti regionu, včetně německých. Druhá část je typologickým přehledem, používajícím jiné klasifikace než naše stať. Jednotlivé typy jsou demonstrovány na příkladech.

DVOŘÁK, K.: Pohádky a pověsti našeho lidu. Praha, Odeon 1984. /3/

HACKENSCHMIED, V. Z.: Na besedě. Ústí nad Orlicí, OFTIS 1995. /cca 450/
(První vydání: Ústí nad Orlicí, F. Pouzar 1928)

HLINECKÝ, A.: Ohlasy věků dávných. Žamberk, J. J. Vetterel b. d. /6/

KOPTA, J.: Kratochvilné děje z naší vlasti. Kraje české. Praha, Melantrich 1978.
/11/

PAVEL, J.: Pověsti českých hradů a zámků. Praha, Melantrich 1995. /5/

PRUDIC, K.: Choceň v pověstech a vzpomínkách. Choceň, nákladem vlastním 1929. /75/

SIROVÁTKA, O., ŠRÁMKOVÁ, M.: Živá voda. Praha, Albatros 1986. /15/

STEJSKAL, M., MARENČIN, A.: Labyrintem tajemna aneb Průvodce po magických místech Československa. Praha, Paseka 1991. /22/

ŠILAR, J., KUNERT, V.: Čermenské obrázky. Dolní Čermná, Obecní úřad 1995.
/37/

TRÍŠKA, J.: Báje a bajky Podorlicka. Ústí nad Orlicí, OFTIS 1998. /43/

TRÍŠKA, J.: Podorlické pověsti. Ústí nad Orlicí, OFTIS 1992. /49/

TRÍŠKA, J.: Pověsti od kladského pomezí a dvou Orlic. Ústí nad Orlicí, OFTIS 1993. /26/. O Tríškových souborech je třeba obecně říci, že zaujmají v naší literatuře zcela zvláštní postavení. V jeho podání si pověsti zachovávají původní hodnotu, již autor dosahuje tím, že je podává střídavě, bez beletrizujících prvků, protože největší důraz klade na vlastivědnou hodnotu pověstíových narácí. Pověsti jsou uváděny v různých variantách, často s odkazy na starší i novější českou literaturu. Jeho knihy mají slovníkové uspořádání v rámci kapitol, přičemž základním přiřazovacím kritériem jsou dílčí složky pověstí. Všechny Tríškovy knihy obsahují bohatý poznámkový aparát a rozsáhlý bibliografický přehled.

URBAN, K.: Na přástkách. Ústí nad Orlicí, nákladem vlastním 1996. /21/

WENIG, A.: České pověsti. Praha, Olympia 1975. /3/

ZVĚŘINA, V.: Pověsti hradů, zámků a zemanských sídel východních Čech. Nadace na obnovu zámku Neděliště 1995. /19/

Literatura:

Československá vlastivěda III. Lidová kultura. Red. A. MELICHERČÍK, Praha 1968.

KOUDELKOVÁ, E.: *Literární ztvárnění lidových pověstí z Náchodska.* Boskovice 1999.

PIŇOSOVÁ, M.: *Ústecko-orlicko v lidových pověstech.* DP. Liberec 2000.

VONDRUŠKA, V.: *Církevní rok a lidové obyčeje.* České Budějovice 1991.